

Válasz Keszeg Vilmos, Ö. Kovács József és Péntek János opponensi véleményére

Válaszom legelejére kívánczik, hogy őszinte köszönetemet fejezzem ki mindhárom opponensemnek az elmélyült, alapos, lényeglátó és új gondolatokat ébresztő bírálataért. Doktori értekezésem benyújtásakor nem gondoltam, hogy ilyen kivételes szerencsém lesz az MTA Néprajztudományi Bizottsága által felkért bíráló személyek kiválasztásával. Disszertációm három opponense eltérő megközelítésekben, más-más gondolati ívű bírálataikban sokrétű, rendkívül szempontgazdag és inspiráló véleményeket alkottak. Kalotaszegi, társadalomnéprajzi tematikájú dolgozatomat megközelítő eltérő szempontrendszerük jól tükrözi tudományos munkásságuk irányultságát és mindenek előtt szakmai igényességüket. Péntek János tanár úr Körösfő szülöttjeként nemcsak – nyelvtörténeti, nyelvföldrajzi, néprajzi, művelődéstörténeti stb. – kutatója Kalotaszegnek, hanem legjobb ismerője is, aki nem csupán kívülről vizsgálja, hanem belülről ismeri, érti és – amit nehéz másként kifejezni, de – „érzi” is Kalotaszeget. Nem túlzás azt állítanom, hogy Kalotaszegről tőle tanulhattam a legtöbbet az elmúlt évtizedek során.

A visszaemlékezések és források tükrében végzett vizsgálataim módszertani elbírálásához nem lehetett volna avatottabb néprajzos opponenst találni Keszeg Vilmosnál, aki a kolozsvári egyetemen iskolateremtő professzora az emlékezésgyakorlatok, a narratív megközelítésmódok vizsgálatainak és az írásantropológiai kutatásoknak.

A disszertáció mintegy száz éves időintervallumban vizsgálódik Kalotaszegen, ezért a történeti aspektusban értelmezhető, döntően mezőgazdasági munkából élő kalotaszegi közösségek körében zajló társadalmi folyamatok elemzésének megítéléséhez nélkülözhetetlen a történészi bírálat. Ö. Kovács József a lényegében politikatörténeti megközelítésen alapuló, felülnézeti történészi szemlélet mellett/helyett a helyi társadalmak alulnézeti perspektíváját számba vevő kutatási irányzat vezető történésze Magyarországon, aki a vidéktörténetet vizsgáló akadémiai munkacsoport egyik alapítója.

E bevezető gondolatokkal azt igyekszem hangsúlyozni, hogy a disszertációmról írt opponenciák más-más tudományágakban jártas és eltérő kutatási területek szakembereinek a véleményei, amelyek ilyenénképpen rendkívül széles asszociációs mezőkről építkezve, az értekezés legkülönfélébb aspektusait ragadták meg. Válaszomban igyekszem sorra venni kérdésfelvetéseiket, meglátásaikat, kiegészítéseiket és értelmezéseiket, ám a három opponencia annyira gondolatgazdag, annyi oldalirányú „leágazást,” felvetődő ötletet tartalmaz, hogy

lehetetlen egyenként reagálni mindegyikre, noha kísérletet teszek rá, mert észrevételeik minden esetben erősen megfontolandók és „továbbgondolásra” serkentők.

Elöljáróban – akár a válasz végére kívánczó összegzés gyanánt is – elmondhatom: egyetlen olyan felvetése, részlete nincs az opponenciáknak, amelyet ne tartanék relevánsnak, amelynél a tévedés kockázatát érzékelhetném, vagy amellyel szemben úgy érezném, hogy ellenvéleményt kellene megfogalmaznom. Az árnyalásra, továbbgondolásra, finomhangolásra, pontosításra vonatkozó észrevételeket nagyon köszönöm, hálás vagyok értük és egytől-egyig megfontolom őket.

Az opponensi véleményekre írt válaszütemben először azokra a közös megállapításokra, észrevételekre reflektálok, amelyeket mindhárman hangsúlyoztak a bírálataikban.

A disszertáció Kalotaszegen az 1940-44-es időszak magyar-román konfliktusait, annak előzményeit és hatásait vizsgálja alulnézetben, visszaemlékezések és források tükrében. Mindhárom opponens kulcsfontosságúnak tartja a kutatás nézőpontját, amelynek szemszögéből láthatóvá és újszerűen értelmezhetővé vált a vizsgált téma, és helyénvalónak ítéli a kutatás módszertanát, amelynek következetes érvényesítésével az értekezés megállapításait és eredményeit hiteleseknek tekintik. Mindhárman hangsúlyozzák, hogy az etnikai konfliktusok vizsgálata olyan érzékeny kutatási terület, amelynél az alulnézeti perspektíva látószögébe helyezkedés rendkívül hosszú folyamat eredménye, csak a helyi közösségek bizalmának elnyerésével, rendkívüli terepen való beágyazottsággal alkalmazható módszer. Péntek János szavaival: „... Balogh Balázs több mint száz településen legalább félezernyi adatközlőt keresett föl, összesen legalább három esztendő telt el a terepen. A témával kapcsolatos emlékek narratíváit az oral history módszerével rögzítette, és annyira közel került a helyi közösségekhez, hogy ezek értékelésében a külső és a belső nézőpontot egyaránt érvényesíthette...” Keszeg Vilmos megfogalmazásában az értekezés szemléletében „összetalálkozik az angolszász antropológia és a nemzeti etnográfia tapasztalata és stratégiája, a külső perspektíva és a belső, émikus nézőpont és érvelés. A kutató ilyenképpen a »saját kultúrájában kutató etnológusként« végzi munkáját.” Ö. Kovács József a dolgot egy „több évtizedes megismerési folyamat, kooperáció” eredményének tartja. Soha nem gondoltam az atrocitásokat elszenvedett idős kalotaszegiekkel folytatott beszélgetéseimre úgy, hogy a nehéz visszaemlékezésekhez megteremtett alkalmakkal esetleg könnyítheték a lelkükön. Ám az emlékezés gyakorlatok kiváló ismerőjének és kutatójának, Keszeg Vilmosnak egészen biztosan igaza van, amikor a hallgatás és a kibeszélés közötti belső feszültség kapcsán úgy fogalmaz, hogy „Balogh Balázs segítséget kínált fel a magukra maradt, emlékeikkel küszködő adatközlőinek, hogy

elmondhassák azokat az emlékeket, tapasztalatokat, amelyeket teherként hordoztak magukban.” Megvallom, ezek a visszaemlékezések nem csak a – kissé rideg, szakmai terminussal adatközlőknek nevezett – kalotaszegi beszélgetőtársaimat viselte meg, hanem minden esetben engem, a kutatót is. Amikor egy idős asszony maga elé suttogva mondja el a voluntárok – ez a Maniu gárdisták Kalotaszegen használt megnevezése – erőszakoskodására visszaemlékezve, hogy „tízen jöttek rám.” Amikor az egész életében az egykori megerőszakolás szegényével élő és ezért soha férjhez nem menő nyárszai asszony történetével szembesül a kutató, vagy amikor a gyerekként, az apjával együtt félholtra vert és a saját maguknak kiásott sírjuk szélén a sárba hasaltatott tanító visszaemlékezéseit hallgatja a kérdező, akkor neki is összeszorul a szíve. És amikor egy Almás menti falu utolsó, 86 éves magyar férfi, akinek a dédapja még református lelkésznek érkezett Almásszentmihályra a 19. század közepén, elmeséli, hogy a voluntárok minden asszonyt és leányt megerőszakoltak az 1944-ben mintegy 50 fős magyar közösségből – köztük az édesanyját és akkor hatvan évesnél idősebb nagyanyját is a szemeláltára – és ezért menekült széjjel a faluból a maréknyi szórványmagyarság, akkor csak Dsida Jenő Psalmus Hungaricus versének sorai adhatják vissza az érzéseinket: „Mit bánom én a történelmet s hogy egykoron mi volt! Lehetsz-e bölcs, lehetsz-e költő, mikor anyád sikolt?!”

Ezzel el is érkeztünk az érzékeny témaválasztás kérdéséhez, és a traumatikus emléktárház néprajzi gyűjtéséhez nélkülözhetetlen „bizalomfelépítés” problematikájához. A témaválasztás kapcsán Keszeg Vilmos megállapításával nehéz volna vitatkozni, miszerint „Az erdélyi kétszeres impériumváltás emléke az erdélyi köztudat vehemens témája és attitűdöt működtető motivációs bázisa... ennek ellenére szisztematikus feltárása... a néprajztudományban nem történt meg.” Keszeg Vilmos és Péntek János is kiemeli, hogy Kalotaszeg a népművészet felfedezése révén vált méltán ismertté, ezért a régió etnikai konfliktusainak társadalomnéprajzi vizsgálata újszerű megközelítés: „Magyarságszimbólumként Kalotaszeg a díszítőművészet és a gótikus műemléktemplomok földjeként él a köztudatban” (Keszeg Vilmos), „... önkéntelenül is egyoldalúan pozitív megvilágításba kerül, mintha nem terhelnék őket belső feszültségek, és nem érintenék a legújabb korban is a történelem traumái és kedvezőtlen folyamánai” (Péntek János). Valóban, már a több mint három évtizede megkezdett kutatásaink elején – Fülemile Ágnes kutatótársammal – annak a kihívásnak akartunk megfelelni, hogy a mindenféle értelemben kiemelt, „híres” néprajzi táj, Kalotaszeg feltáratlan történeteit és társadalomnéprajzi folyamatait, azaz eddig ismeretlen arcát fedezzük fel új szempontok és megközelítési módok mentén. Ezen az új úton elindulva, a történeti és társadalmi folyamatokat feltáró vizsgálataink

szereposztásában az én kutatási témámmá vált az ennek a disszertációnak gerincét adó etnikai konfliktusok kérdésköre és a diaszporizáció folyamata. Az opponenciák kitérnek azokra a – dolgozatban több alkalommal hivatkozott – Kalotaszeget súlyosan érintő, a kollektív emlékezetben rögzült, de időben távolabbi etnikai konfliktusokra, amelyekre történeti előzményekként tekinthetünk, különösen az 1784-es Horea-Cloșca-felkelésre és Avram Iancu mozgalmára 1849-ben. Megtisztelőnek tartom, hogy mindhárom opponencia egyértelművé teszi, hogy az etnikai konfliktusok érzékeny témájának vizsgálatához az összetett kutatási módszertan – résztvevő megfigyelés, többszínű terepmunka, kérdőívek, gyűjtőfüzetek használata, térképek rajzolása, spontán- és félig strukturált interjúk készítése, adattári forráskutatás, családi dokumentumok feltárása, fotódokumentáció készítése, stb. – kulcsa a kölcsönös bizalom elnyerése, amely véleményük szerint sikeresnek bizonyult, mert e nélkül lehetetlen lett volna a témát eredményesen kutatni. Ö. Kovács József mondja ki a legtömörebben, hogy a „gyűjtésnek igazából egy módszertani pillére van: a bizalom felépítése.” Péntek János egy korábbi írásában úgy fogalmaz ennek a kutatásnak a módszertanáról, hogy „... a kulcsa nem a teljes azonosulás, nem is az elérhetetlen objektivitás, hanem a megértés, a bizalom, a szolidaritás.” Szintén Péntek János hívja fel a figyelmet a bizalom kölcsönössége kapcsán arra a „kétirányúságra”, amelynek fontos része, hogy a kalotaszegi emberek is nyitottak, a bennük bizalmat ébresztő kutatóval befogadók, amit a kalotaszegi emberek iránt érzett hálával csak megerősíteni tudok. Ehhez a gondolathoz közvetlenül kapcsolódik Ö. Kovács József rendkívül fontos megállapítása a kutató és kutatott közösség közötti interakcióról, hogy a disszertáció voltaképpen egy „kooperáció tudományos eredménye, amely elevenen bizonyítja, hogy mennyire fontos az, hogy 'közünk legyen' kutatásunk 'tárgyaihoz'.” Ezzel a szemlélettel állnak szemben a történettudományban azok a gyakori példák, amelyeknél „a tárgy idegenségét tartják a helyes megközelítés alapjának.” Teljes mértékben egyetértve opponensem véleményével, magam is arra az alapállásra helyezkedek – amint azt maga az értekezés is tükrözi –, hogy a „fegyelmet szubjektivitás” az a kutatói magatartás, amely a történeti témájú vizsgálódásaink során a kutatási tárgyunkhoz való viszonyulásunkat kell hogy meghatározza. A fegyelmettségre különösen felhívnám a figyelmet, hiszen ahogy az előzőekben a megrázó, konkrét atrocitásokból pár példát idéztem, érezhető, hogy a kutató szubjektuma nem marad, nem maradhat érzéketlen. Ugyanakkor meg kell tudni maradni a Péntek János által mondott megértés, bizalom és szolidaritás keretei között. Reményeim szerint ez sikerült, hiszen mind a három bíráló a disszertáció megállapításait, eredményeit hiteleseknek és tárgyilagosaknak ítéli. Ö. Kovács József a dolgozat erényének tartja, hogy „tudatosan

felvállalja a tudományos kutatások morális szempontjait és a jelenségeket azok teljességében megismerve von le következtetéseket.”

A hitelesség kérdéséhez szorosan kapcsolódik a visszaemlékezések egybevetése a fellelhető írásos dokumentumokkal. Keszeg Vilmos véleménye, miszerint „a kutatás során a szerző adekvát és releváns forrásokat tár fel és szólaltat meg,” egybecseng a másik két opponens bírálatával. A dolgozat egyik fő kérdésfeltevése az, hogy mennyiben támasztják alá az adattári források, a fellelhető családi és egyházi iratanyagok valamint dokumentumok az emlékezetben rögzült eseményeket? A kutatás fontos, összegző megállapítása, hogy mind a kisebb jelentőségű rablások, fosztogatások és atrocitások, mind a legsúlyosabb kínzások és gyilkosságok esetében az írásos dokumentumok összhangban vannak az oral history módszerével terepen gyűjtött történetekkel. Az adatközlők által elbeszélte történetekből és az iratanyagokból szerzett információk csak ritkán és jelentéktelen mértékben térnek el egymástól, ezért alapvetően és bizonyító erővel támasztják alá a dokumentumok az emlékezetben megőrzött eseményeket. De akár a másik oldalról közelítve is elmondható, hogy a disszertáció igyekezett megvalósítani a visszaemlékezések és az iratanyagok együttes vizsgálatában azt a szorosan vett történeti néprajzi szemléletet, amelyben a történeti források néprajzi olvasatban értelmezhetők, és a visszaemlékezések jelentős többletinformációkkal teszik részletgazdagabbá, árnyaltabbá, plasztikusabbá, ezáltal életszerűvé és jobban felfoghatóvá a száraz történeti adatokat és a pusztán történelmi eseményeket. Úgy vélem, ez a szemlélet is összhangban van Ö. Kovács József azon megállapításával, hogy „a néprajzkutatási és antropológiai elemzések... nélkülözhetetlenek a parasztság- és vidéktörténetírás számára.” Ezt hangsúlyozza az a szakmai álláspont, mely szerint a „konkrét emberi együttélési formákban keressük az összefüggéseket.” Ezzel középpontba kerülnek a lokalitások, a régiók, „hiszen a dolgok valójában mindig helyben történnek.” Az alulnézeti szemlélet teszi lehetővé, hogy a minél több mikrotörténet összegyűjtéséből és egymásmellé illesztéséből állítsuk össze egy lokalitás történetét. Ö. Kovács József szavaival: „egy hely, egy régió, egy ország története az ott élők történeteit jelentik.” Keszeg Vilmos véleménye ezzel hajszálpontosan egybevág. Végtelenül megtisztelő – kissé zavarba is ejt –, hogy Homérosz történelemteremtő, eposzírói munkájára asszociál a kalotaszegi kutatásom kapcsán. Keszeg Vilmos úgy fogalmaz, hogy: „A Homérosz-analógiát hasznosítva, Balogh Balázs történelmet ír a kalotaszegi társadalomnak. Összerakja a különböző forrásokból származó mozaikokat.” „Beazonosítja az egész világot próbára tevő két világháború erdélyi, ezen belül kalotaszegi eseményeit...” és nem is folytatom ennek taglalását, mert csak az opponenciában lévő – valószínűleg az érdemeimen felül is

dicsérő – gondolatmenetet ismételném. A múlt megteremtésének kérdésköréhez idézi Illyés Gyula 1975-ös gondolatait, amelyben többek közt így fogalmaz: „Egy korszak attól lesz múlt, hogy megírják... s valamirevaló múlt megteremtéséhez néha nagyobb erő kell, mint a jövőendőéhez.” Lehetetlen, hogy ne jusson eszünkbe ennek a – ma is érvényes – lírai megfogalmazása versben is Illyéstől: „Jöhet idő, hogy emlékezni/ bátrabb dolog lesz mint tervezni – bátrabb új hont a múlt időkben/ fürkészni, mint a jövőendőben –?”

Mindenesetre Keszeg Vilmos a lokalitás történetének narratív alakzatokban való megörökítését „az általános történelmi folyamatok helyi érvényesülésének, ... a hétköznapiak ábrázolásának” vizsgálataként is értelmezi, amely a szakirodalom szerint a helyi közösségekben a „rólunk szóló történelem”, a „minket is számontartanak” élményét nyújtja.

Péntek János és Ö. Kovács József is egyetértően hangsúlyozzák, hogy az értekezésben tárgyalt magyarellenos atrocitásokat, túlkapásokat javarészt „kívülről szították és bátorították.” „Az állam képviselői, hivatalnokai visszatérően ösztönözték, irányították a törvénytelen erőszak-alkalmazást.” „Az állami erőszak intézményesített formáinak” kalotaszegi leírása kapcsán csak egyetérteni tudok Ö. Kovács József meglátásával, hogy a példa messze túlmutat Kalotaszeg határain, a vizsgált időszakon is, és általános érvényű modellként fogható fel: „Amit Kalotaszegen látunk, az több tekintetben hasonlítható a történelemben már számos alkalommal megtörtént, most is történő belső gyarmatosítás folyamataihoz.”

Mindhárom bírálatban vannak olyan kérdésfelvetések, amelyekre választ, és észrevételek, amelyekre magyarázatot kell adnom, illetve pontosítások, amelyekre reflektálnom illik.

Péntek János észrevételeivel mindenben csak egyetérteni tudok az egykézés, az asszimiláció, az elvándorlás kérdéseiben. Azonnal felfigyel és jelzi, ahol a sommás megállapítások pontosítást igényelnek. Például az az általános megfogalmazásom, hogy az egykézés „többé-kevésbé minden Kalotaszegi települést érint.” Bírálom jogosan pontosít, hiszen az egykézés – egyébként rendkívül súlyos jelenségként – főleg a Nádas-mentén általános és jóval kevésbé jellemző a Felszegre és az Alszegre, egyes településeken bizonyos időszakokban nem is beszélhetünk róla. Péntek János felhívja a figyelmem a dolgozat vizsgálódási időkeretét megelőző századok beolvadási folyamatainak fontosságára, ami a tárgyaltnál nyomatékosabb említést érdemel. Kiemeli a mobilitás szerepét, elsősorban a diaszporizáció kapcsán – amit a kishajós eredetű falvak elemzésekor hangsúlyosan tárgyalok, de nem domborodik ki eléggé a jelentősége más példák esetében –, e fontos pontosításért szintén köszönet illeti. (Itt jegyzem meg, hogy a beolvadási, térvesztési és mobilitási kérdéskörök történeti távlatáról – Péntek

János tanár úr vizsgálatainak megállapításaival összhangban lévő kutatásainkról – korábbi munkáinkban, kivált a 2004-es *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen* című könyvünkben számoltunk be.) A két világháború közötti időszak román hatalmi elnyomásával szembeni reziliencia kapcsán fontos történelmi előzményre, mentalitásbeli összefüggésre utaló megállapítása Péntek Jánosnak, hogy a rugalmas alkalmazkodás terén „a kalotaszegiekből bőven szerezhettek tapasztalatokat jobbágymúltuk évszázadai alatt.”

Péntek János egyetértően állapítja meg, hogy Kalotaszeg peremhelyzetű településeinek kutatása igazolja, hogy „a virtuális identitásrégió vállalásának szerepe van, szerepe lehet szórványcsoportok megmaradásában.” Ugyanakkor kérdésként veti fel, hogy „Kalotaszeg maga is inkább szórványnak tekinthető-e, mint tömbnek?” Nehéz erre válaszolni, mert ha csak azt nézzük, hogy mintegy 13 ezer paraszti gyökerű, református magyar, mintegy 35 faluban élve jelenti Kalotaszeget, akkor a többszázazres székelységhez, vagy a Partiumban, az Alföld széléin élő tömbmagyarsághoz viszonyítva rendkívül törekeny etnikai csoportot alkot. Viszont az erős helyi öntudat, a magyar népművészetben és nemzeti identitásban játszott vezető szerep, és a demográfiai szempontból reprodukcióra képes erős kalotaszegi falvak (Kalotaszentkirály, Körösfő, Tordaszentlászló stb.) szemszögéből nézve nem mondhatjuk, hogy Kalotaszeg minden közössége a szórványlét típusos problémáival és a szórványhelyzet esélytelenségével küzdene. Minden esetre egyáltalán nem olyan attitűddel jellemezhetők az „erős”, 6-700 fő feletti kalotaszegi magyar falvak közösségei, mint ami az – akár a régió peremén lévő, maroknyi magyarságot jelentő, vegyes lakosságú kalotaszegi – szórványtelepülések mentalitását jellemzi. (Erről a kérdéstről Péntek János tanár úrral több alkalommal személyesen is beszélgettünk, illetve kerekasztalbeszélgetésen cseréltük ki – jószívrrel mindenben egybehangzó – gondolatainkat.) Az erős kalotaszegi tudaton – tapasztalatom szerint – nem vert éket az 1968-as közigazgatási átszervezés sem, amely az Alszeget Szilágy megyébe szakította Kalotaszeg Kolozs megyében maradt többi részétől. (Itt most nem térek ki arra, hogy ez milyen nehézségeket okoz napjainkban is, hiszen a Meszes kapun átkelve kell az alszegieknek a jó egy óras autóútra lévő megyeszékhelyre, Zilahra utazni minden adminisztratív ügyben.)

Péntek János bírálatában felteszi azt a kérdést, hogy a szovjet hadsereg átvonulásakor hogyan viselkedtek az oroszok, akadályozták-e meg román atrocitásokat, és ha igen, vannak-e gyűjtéseim a közbeavatkozások eseteiről. A front átvonulása viszonylag gyors volt Kalotaszegen ahhoz képest, amennyi ideig a nyomában járó román szabadrablás tartott. Mire október második felében Kalotaszegre érkezett a front, már széles körű visszhangja volt a Maniu-gárda szeptemberi székelyföldi vérengzéseinek. A magyarok elleni román

kegyetlenkedések minden bizonnyal jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy 1944. november 12-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kitiltotta a román közigazgatást Észak-Erdélyből, november 16-án pedig fel is oszlatták a Maniu-gárdát. Éppen ezért Észak-Erdély, benne Kalotaszeg magyarsága felszabadítóként tekintett a szovjetekre, ami a megszálló Vörös Hadsereg által a „kis” Magyarországon elkövetett tetteket ismerve szinte abszurd. De ez a megszabadítás az adminisztratív, általános rendelkezésben öltött inkább testet, kevésbé a konkrét helyi esetekben. A hadsereg gyorsan nyomult nyugat felé, mikor tovább álltak az oroszok, akkor érkeztek a román „rendteremtő alakulatok”. A kalotaszegi kollektív emlékezetben a szovjet hadsereg harci cselekményeinek van némi nyoma, ám az atrocitások a román voluntárokhöz és a civil lakossághoz kötődnek döntő többségükben. (Farnason emlékeztek úgy, hogy helyi románok vezettek magyar házakhoz erőszakoskodó orosz katonákat, illetve Kispetriben három helyi cigánylányt kényszerítettek tábori kurtizánnak.) A Fenes völgye, különösen Magyarléta szenvedett sokat a fegyveres harcok miatt, Léta minden háza megsérült. Ez a régió a Tordai csata közelében van, a Boldizsár-Zeyk Imre nyomán idézett tordaszentlászlói eset is ehhez kapcsolódik.

Péntek János az idősebb nemzedékre vonatkoztatva érzi inkább valószínűnek, és kissé túlzónak véli, hogy az atrocitások árnya még mindig rávetül a jelenkor mindennapjaira Kalotaszegen. Ugyanakkor meggondolkodtatónak tartja a helyi lelkész néhány évvel ezelőtti, általam idézett sorait a magyarellenességről és a félelem miatti asszimilációs jelenségről Egeresen, az egykori tömeggyilkosság településén. Ezt a fajta félelmet, aggodalmat sok adatközlőmtől, valóban zömmel az idősebbek körében, de Kalotaszeg legtöbb falvában megtapasztaltam.

Péntek János tanár úr úgy zárja az opponenciáját, hogy „néhány a lényegyet nem érintő” észrevételt fogalmazott meg csupán, melyeket a figyelmembe ajánl. Talán a válaszokból is kiderül, hogy mennyire a belső összefüggések, a történeti folyamatok lényegi aspektusai azok a kérdéskörök, amelyek kapcsán „párbeszédbe lép” a disszertációval. Nagy köszönet illeti ezért, kutatói pályám egyik legfontosabb impulzusa ez a tudományos dialógus, amely remélem sokáig folytatódik még.

Disszertációmnak nem volt célkitűzése, hogy a terepmunka és kutatási módszertan mellett a visszaemlékezések tartalmi, és az írásos dokumentumokat igazoló, ellenőrző funkcióján túl elméleti keretek közé helyezzem a narratív reprezentációkat is. Keszeg Vilmos bírálataiban nem is kéri rajtam ezt számon, de mint a kutatási terület első számú szakértője rámutat arra, hogy az általam gyűjtött kalotaszegi visszaemlékezések hogyan illeszkednek az emlékezéskutatás paradigmájába, hogy a feltárt kalotaszegi emlékek a megalapozó emlékezés típusába tartoznak, de megfigyelhetők a kommunikatív emlékezet jegyei is. Rengeteget tanultam Keszeg Vilmos

tanár úrtól, a bírálat alapján sokkal strukturáltabban, tisztábban látom az emlékezőgyakorlatok formáit. Keszeg Vilmos az írásos dokumentumoknak a visszaemlékezések általi kontrollvizsgálata kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy a kommunikatív emlékezetnek háromnegyed évszázad a kritikus küszöbe. Azaz mintegy hetvenöt év a szakirodalom szerint „az emlékezet leépülésének, elbizonytalanodásának, újraszerveződésének” a küszöbe. Kétségtelen, hogy disszertációm megírásához az írásos adatokat verifikáló visszaemlékezéseket egyre halványuló kontúrokkal, egyre kevésbé részletgazdagon, egyre inkább általánosító jelleggel gyűjthettem a terepen. Kutatásom kezdetén, az 1990-es évek derekát megelőzően – jó három évtizeddel ezelőtt –, még a hatvan év körüli, erejük teljében lévő adatközlőknek is közvetlen élményeik voltak az 1940-44 közötti időszakról. 1994-ben, amikor Kalotaszentkirály határában, egy az út mellett bottal gyalogló, eleső idős asszonyt az autóból kiszállva felsegítettem, és ő látta a kocsim rendszámán, hogy magyarországi vagyok, akkor megkérdezte, hogy: „Drága fiam, mikor jöttök megint bé Erdélybe? Mert jöttek régen a drága levonték, katonák megszabadítani minket!” A rendszerváltást követő időben eleven volt még a „kismagyar világ” emléke, ami egy-két emlékezőben az újbóli magyar bevonulás teljesen irreális képzetét is felébreszthette. Pár évvel ezelőtt léptünk át a kommunikatív emlékezet 75 éves, kritikus küszöbén, mára valóban csak egy-két 90 év körüli idős embernek van a gyerekkorából őrzött személyes élménye az időszakról. A mostani adatközlők csak a szülőktől, a családtól, vagy az idős falustársaktól hallottakat tudják elmondani a kétszeres impériumváltás időszakáról. Óhatatlan ezért, hogy a közvetett úton, másoktól szerzett információk is emlékké váltak, amelyek – ahogy Keszeg Vilmos is rámutat – elhalványulnak és a közösségben újraszerveződnek. A kommunikatív emlékezet kulturális emlékezzeté alakulásának folyamata során emlékezési alakzatba rögzülnek, és van, hogy már megemlékezési szertartásokban manifesztálódnak. Fontos megállapítása a bírálónak, hogy: „Habár a két impériumváltás emléke Kalotaszeg teljes társadalmát emlékezzetközösséggé alakítja (ugyanazoknak az eseményeknek az emlékezzetét éltetik), emlékezzetközösséggént azonban ez a társadalom etnikai vonal mentén élesen két táborba határolódik egymástól.” A két (magyar és román) alulnézeti perspektíva kapcsán pedig reményét fejezi ki, hogy a munka „a román adatközlőkkel készült interjúk alapján folytatásra talál”. E felől sajnos komoly kétségeim vannak. Az előbbieken részletesen kitértem és ennél a kérdésnél visszakanyarodok a mindhárom bírálat által a téma kutatásának pillérjeként tartott bizalomépítésre. Másik etnikumhoz tartozva azt tapasztaltam, hogy a románok körében az olyan fokú bizalom elnyerése lehetetlen, amely az etnikai konfliktusokat, atrocitásokat vizsgáló kutatásokhoz nélkülözhetetlen. Ez úgy lett volna megvalósítható, ha elfogulatlan román kollégák ilyen

fókuszú kutatásokat kezdtek volna meg a Kalotaszegen élő román közösségek körében harminc évvel ezelőtt, ami sajnos nem történt meg. A román ellenes magyar atrocitások témakörében az Egyesült Államokban oktató Maria Bucurral sikerült párbeszédet kiépítenem, aki az 1940-es magyar katonai bevonulás során történt ördöggúti és ippai tömeggyilkosságok kutatója. Használjuk, idézzük egymás publikációit, ismerjük egymás kutatásait, több konferencián kicseréltük a tapasztalatainkat, de ezen a téren ez a legtöbb, amiről beszámolhatok.

Keszeg Vilmos – aki a klasszikus erdélyi szórvány régióban, Mezőségen született – a „disszertáció által megnyitott kérdések” sorát veti fel Kalotaszeg peremének diaszporizációs folyamatai kapcsán: „Milyen a kulturális habitusa és a levetett kultúrához, a kibocsájtó etnikumhoz való viszonyulása a beolvadáson átesett személynek? Szórványhelyzetben milyen a többségi társadalom viszonya a kisebbség társadalmához és kultúrájához? Az elköltözők mennyire radikális metamorfózison esnek át?” Teljességgel egyetértek a bírálóval abban, hogy ezeknek a súlyos, releváns és jogosan feltett kérdéseknek a megválaszolása egyenként elmélyült kutatásokat igényelne. A társadalomtudományi vizsgálatok természetéből adódik, hogy a fenti kérdésekre általánosító választ nem lehet adni, mert minden közösség, minden család és minden egyén esetében más-más szituációban, nagyon sokféle attitűd, rengeteg árnyalatot mutató mentalitásmintázat figyelhető meg.

Keszeg Vilmos felveti, hogy a disszertációban szekunder forrásként használt sajtóanyagot primér forrásként lehetne kezelni annak a kérdésnek a vizsgálatában, hogy a sajtó „hogyan képviselte, bátorította a lokális és az individuális kezdeményezéseket, attitűdöket.”

Ezzel összhangban magam is kiemelem a sajtó közvetlen hatását, szerepét a helyi események alakulásában, például az 1944-es események kapcsán: „A közvéleményt elsősorban a nyomtatott sajtó befolyásolta: 1944 augusztusának végétől, szeptember elejétől – a román kiugrástól a román újságok nap mint nap vezércikkekben harsogták, hogy Észak-Erdélyben szörnyű románellenes vérengzés folyik. A magyarok háborús bűnössége mellett arról tudósították a román állampolgárokat, hogy nemcsak a „magyar világ” négy esztendeje alatt, hanem az orosz frontvonal állandó előrenyomulásának időszakában is mindennaposak a békés román civilek elleni gyilkosságok, amelyeket magyar polgárok követtek el.”

Nagyon köszönöm Keszeg Vilmos tanár úr rendkívül alapos és gondolatébresztő bírálatát, amelynek meglátásai, felvetései monográfiák sorát generálhatná, de a bennem formálódó reflexióknak határt szab az opponenciára adható válasz műfajának terjedelmi korláta.

Ö. Kovács József tanár úr a jelenkortörténet-írás beszédmódjának a – rendszerváltozás előtti időszakban gyökerező – eltorzulására hívja fel a figyelmet, ami a „sikeres tabusításokkal való

tényleges szembenézés” elmaradásának súlyos következménye. Megtisztelő, hogy értekezésemet a magyarországi jelenkortörténet-írás vitáihoz közvetetten ható, de érdemben hozzászóló munkának tartja.

Ö. Kovács József nem tartja indokoltnak, hogy az 1920-as évek román „földügyi gyakorlat” kapcsán földreformról (vagy földbirtokreformról) beszéljünk, hiszen ami történt, az „nem felel meg egy reform kritériumainak.” Teljes mértékben igaza van bírálómnak abban, hogy azt a minden jogi normát felrugó, a törvényesség látszatának még megfelelni sem vágyó folyamatot, ami a földügyek terén ekkor Romániában zajlott, nem lehet reformnak nevezni, sőt, sok esetben a „földelkobzás” fejezi ki leginkább, hogy mi is történt. (De igazságtalan földredistribúciót is emlegethetnénk.) Sajnos a történettudományban a bevett kifejezés a földrefom (vagy földbirtokreform), de magam is üdvözlém, ha a történettudomány fogalomtára megújulna, és a már kellő időbeli távolságra lévő események, történések, folyamatok megnevezésére a valóságot jobban kifejező fogalmakat, szavakat használna. Mindenesetre köszönöm, hogy minderre felhívta a figyelmemet, a jövőben a „földreform” szót körültekintőbben kezelem, háttérmagyarázattal világossá teszem, hogy használata félrevezető, a valóságot eltorzítja.

Ö. Kovács József az egyéni és kollektív traumákat okozó eseteket olyan modellbe tartja beilleszthetőnek, amelyben a személyes vagy közvetlen, az intézményes és a strukturális erőszak formáit különböztethetjük meg. Ebben a modellben az álságosan földreformnak nevezett szégyenteljes román földpolitikai visszaélések a strukturális erőszak brutális megnyilatkozásai voltak, amelyek traumatikus, nagy társadalmi tömböt – jószerivel Kalotaszeg teljes földművelő magyarságát – érintő, és hosszú távú, struktúráváltató jelentőségű sorsfordulat volt. Bírálóm külön kiemeli az akkori anómikus állapotok eluralkodásának napjainkig elhúzódó hatásait.

Ö. Kovács József az olvasói, befogadói szempont kapcsán említi meg, hogy „a leírásokban az abszolút számokon túl sokkal célszerűbb az arányok közlése.” Teljesen egyetértve bírálóm véleményével, magam is próbáltam – ahol tudtam – arányokat, olykor százalékokat megadni (például hogy a magyar gyermekek hány százaléka tanulhatott az általános iskolában az anyanyelvén Kalotaszegen), de minden bizonnyal több helyen is alkalmazhattam volna az arányok megadását, amivel könnyebben érthetővé, befogadhatóbbá tehettem volna a disszertáció egyes témáit.

Nagyon köszönöm Ö. Kovács József tanár úr opponensi véleményét, amely a jelenkortörténet-írás horizontján helyezi el a disszertációm és amelyet további értelmezések kialakításához is hozzájáruló munkának minősít.

Válaszom végére jutva még egyszer és együttesen is köszönöm mind a három bírálónak, hogy olyan szempontgazdag, alapos véleményeket írtak az értekezésemről, hogy azok elolvasása után valóságos szellemi izgalommal állhattam a válasz megírásához. Bírálataik először, mint egy tágra nyíló látószögű lencse távolabbról engedtek a kutatásomra tekinteni, majd az egyes konkrét témákra zoomolva új részletekre hívták fel a figyelmemet. Sokat tanultam arról, hogy egy tudományos dolgozatot milyen sokrétűen lehet megközelíteni.

Balogh Balázs